

ՄԱՏՏԵՐԻԱԼԻՋՄ ԵՒ ԻԴԵԱԼԻՋՄ

II

Մատերիալիզմ ասելով հասկանում ենք, ինչպէս նախընթաց բացատրութիւններից տեսանք, բնաղանցական այն տեսութիւնը, որ այն հարցին, թէ ինչ է իրականութեան էութիւնը, պատասխանում է. իրականութեան մէջ գոյութիւն ունի մարմինը, նիւթը. նրա յատկութիւններն են տարածականութիւն և անթափանցկութիւն. նրա առաջին և էական ներգործութիւնն է շարժողութիւնը։ Այս սկզբունքով կարող են բացատրուել և պէտք է բացատրուին իրականութեան բոլոր երևույթները, առանձնապէս նաև այսպէս կոչուած գիտակցութեան երևոյթները։

Վերջին կէտը, հոգեկան երևոյթների վերածումը ֆիզիքականի մատերիալիզմի իսկական խնդիրն է, և. նա աշխատում է այս պատճառարանել և հաստատել հետևեալ կերպով։

Փորձի և դիտողութեան վրայ հիմնուած իրողութիւն է, որ հոգեկան երևոյթները առաջ են գալիս միմիայն ֆիզիքական երևոյթների կապակցութեան մէջ. որքան մենք հնար ունինք իմանալու, տեսնում ենք, որ միմիայն օրգանական, կամ աւելի ճիշտ, կենդանիների մարմինների մէջ են կատարւում գիտակցութեան երևոյթներ. նրանք առանձնապէս երևան են գալիս նեարդային համակարգութեան գործունէութեան հետ կապուած։ Մրանից հետևում է, որ այդ երևոյթների պատճառը գիտութիւնը պէտք է որոնէ այս մարմինների առանձնաշատկութեան մէջ. հոգեկան երևոյթները պէտք է բխեն իրենց նեարդային համակարգութեան գործունէութեան նիւթից։

Մարդկային սովորական միտքը միևնոյն իրողութիւնից ուրիշ եզրակացութեան էր հանգում. նա հետևեցնում էր, թէ ուրեմն կենդանիների մէջ մի առանձին բան կայ, մի ոյժ կամ մի էութիւն, որ այս երևոյթներն առաջ է բերում։ Սա մի ելք

է, ասում է մատերիալիստ փիլիսոփան, որ գտնում է նախնական մտածողութիւնը, որ դեռ զուրկ է գիտութեան միջոցներից, որտեղ նա հանդիպում է արտակարգ երևոյթների, ընդունում է նրանց բացատրութեան համար առանձին զօրութիւն կամ էութիւն: Այսպէս նախնական միտքը որոտի և կայծակի պատճառ համարում է կայծակի Աստծուն, որ բնակութիւն ունի երկնքում, հիւանդութեան երևոյթները վերագրում է հիւանդութեան առանձին նիւթի, և այլն: Նախնական մտածողութեան հետեւելով, երկար ժամանակ տիրող բնութեան փիլիսոփայութիւնը բացատրում էր ջրհորի ջրի բարձրանալը խողովակի մէջ դատարկութեան երկիւղից, օրգանական կեանքի երևոյթների պատճառ համարում էր մի տեսակ առանձին կենսական ոյժ: Նոյն եղանակով բացատրում էին նաև գիտակցութեան երևոյթները իբրև մի առանձին, ոչ մարմնական սկզբունքի ներգործութիւն—և այդ սկզբունքն անուանում էին հոգի: Այսպիսի բացատրութեամբ, ի հարկէ, ոչինչ չի պարզուիլ. հոգին ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ մի անժանօթ ոյժ կամ էութիւն, ճիշտ այնպէս, ինչպէս դատարկութեան երկիւղը. մտածողութեան պատճառը համարել հոգին, ճիշտ նոյնն է, ինչ որ Մովսիսի գիտնական դոքտորները աշխատելով բացատրել այն իրողութիւնը, որ օպիումը քնեցնում է, ասում էին, ապա ուրեմն օպիումի մէջ բուն պատճառող մի զօրութիւն կայ թագնուած: Գիտական հետազոտութիւնը,—այսպէս է շարունակում մատերիալիստը,—տարբերում է նախնական, չի գիտական մտածողութեան եղանակից նրանով, որ երևոյթների պատճառ համարում է ոչ թէ առանձին էութիւններ կամ ոյժեր, այլ ուրիշ, նախընթաց և ընթացակից երևոյթներ: Բնական գիտութիւնների մէջ բացատրել նշանակում է երևան բերել այն օրէնքը, որով այս երևոյթը ուրիշ երևոյթների հետ կապուած է. այնպէս որ, եթէ այս կամ այն երևոյթը կատարւում է, կարելի լինի նախատեսել, որ այս կամ այն երևոյթն էլ պէտք է կատարուի: Գիտութիւնը նոյն եղանակով պէտք է բացատրէ նաև գիտակցութեան երևոյթները. նա պէտք է որոնէ հոգեկան—գիտակցական երևոյթներին կանոնաւոր կերպով ընթացակից կամ նախընթաց երևոյթները, որպէս զի որոշէ այդ երևոյթների կապակցութիւնը բնական օրէնքների համաձայն: Արդ՝ հոգեկան երևոյթներին ընթացակից և նախընթաց երևոյթները, ինչպէս փորձը ցոյց է տալիս, բնախօսական երևոյթներ են, որ կատարւում են ուղեղի և նեարդային համակարգութեան մէջ: Հաստատւում են նեարդային համակարգութեան մէջ: Հաստատւում, գիտութեան խնդիրն է փոխանակ «հոգեբանութիւն» կո-

չուած կեղծ գիտութեան, իր նախնական «հոգի» և «հոգեկան ոյժեր» սկզբունքներով, այստեղ ևս բնագիտական եղանակ գործ դնել և բնագիտական բացատրութիւն գտնել: Գիտական հոգեբանութիւնը, ուրեմն, բնախօսութիւնն է: Այսպէս կոչուած գիտակցութեան երևոյթները, որոնք սկզբում իբրև առանձնայատուկ և ֆիզիքական երևոյթների հետ անհամեմատելի են երևում, իսկապէս ամենևին առանձին տեսակ բաներ չեն. գիտութիւնը կարող է այդ երևոյթները նկատել իբրև առանձնայատուկ կերպով փոխակերպուած, որոշ տեսակ շարժողութեան երևոյթներ. հոգեկան երևոյթներն ինքն ըստ ինքեան, օքլեկտիւ նայելով ուրիշ ոչինչ են, բայց եթէ բնախօսական երևոյթներ:

Այս տեսութիւնը հիմնովին ապացուցւում է հետևեալ կերպով: Նորագոյն բնագիտութեան ամենհիմնական սկզբունքն է էներգիայի պահպանութեան սկզբունքը. տեղի է ունենում շարժողութեան փոխանցում և ձեւփոխութիւն, ամբողջ զանգուածի շարժումը դառնում է մասնիկների (մոլեկուլների) շարժում, գործող ոյժը դառնում է լարուած ոյժ, պահպանւում է այդ դրութեամբ առանց կորստի և կարող է նորից գործող ոյժ դառնալ: Արդ, կենդանական մարմինների մէջ տեղի են ունենում հետևեալ երկու դիտողութիւնները: Դրանց շարժումը հաղորդւում է նեարդային համակարգութեան. օդի տատանումները, որ սկիզբ են առնում հնչող զանգակից, գրգռւում են լսողութեան նեարդերը և առաջ են բերում այստեղ մի բնախօսական պրոցեսս, որը, ինչպէս ապացուցուած է, նեարդային թելերի միջոցով հաղորդւում է կեդրոնական նեարդային գործարանին: Թէև մինչև այժմ մենք հնար չուենք այդ բնախօսական պրոցեսսին մինչև իւր ընթացքի վերջը հետևելու, բայց անկասկած նա չի անհետանում, կորչում. ինչ է լինում: Միաժամանակ առաջ է գալիս մի զգացողութիւն, լսւում է մի ձայն: Սրանից հզրակացնում ենք. զգացողութիւնն ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ նեարդային կեդրոնական գործարանի մէջ արտաբոլատ հաղորդուած գրգռի առաջ բերած նեարդային բնախօսական երևոյթ:

Մենք դիտում ենք նաև հակառակ գործողութիւնը. ես մեկնում եմ ձեռքս և բռնում մի առարկայ. բնախօսութիւնն այսպէս է բացատրում այս երևոյթը. անդամները շարժւում են, երբ մկանները կծկւում են. իսկ այս կատարւում է, երբ ուղեղից դէպի մարմնի անդամները ձգուած նեարդերը շարժւում են, իսկ սրանք շարժուելու համար գրգռն ստանում են ուղեղի

կեդրոնական գործարաններին, թէ այդ գրգիռն ինչպէս է սկսւում նեարդային կեդրոնում, այդ մասին բնախօսական բացատրութիւն չունենք: Այս դէպքում ևս ինքնադիտողութեամբ նկատւում է, որ միաթամանակ տեղի է ունենում հոգեկան երևոյթ— կամքի մղում, կապուած զգացումներ և պատկերացումների հետ: Սրանից եզրակացնում ենք. հոգեկան այդ երևոյթն ըստ ինքեան բնախօսական ֆիզիքական երևոյթ է և հենց այդ երևոյթն է պատճառ շարժող նեարդերի գրգռուելուն, որովհետև ֆիզիքական գործողութիւնը ֆիզիքական պատճառ պէտք է ունենայ: Եթէ ընդունենք, թէ սոսկ մի մտադրութիւն, իբրև սոսկ գիտակցութեան երևոյթ կարող է շարժողութիւն պատճառել, դրանով վերացրած կըլինենք բնագիտութեան այն հիմնական ըսկզբունքը, թէ շարժողութիւնն է շարժողութիւն առաջ բերում, ֆիզիքական պատճառ՝ ֆիզիքական արդիւնք: Եթէ մի սոսկ մտադրութիւն կարող է ուղեղի մի մասնիկ շարժել, նոյն կերպով նա պիտի կարողանայ նաև լեռներ տեղափոխել, կամ լուսինը իր ճանապարհից շեղել: Վերջիններս ճիշտ նոյն չափով հասկանալի կամ անհասկանալի կըլինեն, որքան առաջինը: Այսպէս ուրեմն, բացատրում են բնախօս հոգեբանները,— արտաքին գրգիռը նեարդերի միջոցով հաղորդւում է նեարդային կեդրոնին, այնտեղ կատարւում է ֆիզիքական-բնախօսական գործողութիւն, որը հաղորդւում է շարժող նեարդերին: Կեդրոնական նեարդային գործարանի բնախօսական երևոյթը ինքնադիտողութեամբ մենք զգում ենք իբրև գիտակցութեան երևոյթ՝ պատկերացում, ըզգացում և կամքի մղում:

Այս կարծիքը աւելի ևս հաստատւում է կենսաբանական և տիեզերաբանական դիտողութիւններով:

Ուշադրութիւն դարձնենք համեմատական անատոմիայի իրողութիւնների վրայ. նրանք ցոյց են տալիս, որ նեարդային համակարգութեան զարգացումը և հոգեկան կեանքի զարգացումը ամենուրեք սերտ կապուած են միմեանց հետ: Դիտելով կենդանական էակները, ստորին տեսակներից մինչև ամենաբարձր տեսակները, տեսնում ենք, որ ուղեղը և միտքը աճում են միմեանց հետ զուգընթաց. մարդը ինչպէս մտաւոր կարողութիւններով, այնպէս էլ ուղեղի մեծութեամբ, առանձնապէս մեծ ուղեղի մեծութեամբ և ներքին զարգացմամբ, կենդանական թագաւորութեան ամենաբարձր տեղն է բռնում: Նրա ուղեղի քաշը, ի հարկէ, բացարձակ ծանրը չէ. օր. փղի ուղեղը երեք անգամ աւելի ծանր է. սակայն մարմնի յարաբերութեամբ ամենից զարգացածը մարդու ուղեղն է. նա կազմում է ամբողջ

մարմնի $\frac{1}{40}$ -ը, մինչդեռ փղի ուղեղը հազիւ $\frac{1}{800}$ -ը: Պատահում են, մանաւանդ թռչունների մէջ դէպքեր, որ մարդկային ուղեղի յարաբերական չափն էլ անցնում է. բայց դրանք բացառիկ դէպքեր են և բացատրւում են թռչունի մարմնի արտակարգ թեթեւութեամբ: Կասկած չկայ, որ մարդու ուղեղը այն առաւելութիւնն ունի բոլոր կենդանիների ուղեղներից, որ մեծ ուղեղը, մտքի յատուկ գործարանը, ամենից աւելի է զարգացած թէ մեծութեամբ և թէ ներքին բարդ կազմութեամբ:

Նոյն զուգընթաց յարաբերութիւնը նկատւում է և մարդկային աշխարհի մէջ. մտաւոր ստոր աստիճանի վրայ գտնուող ցեղերի ուղեղը շատ քիչ է զարգացած, և քանի բարձրանանք դէպի մտաւոր բարձր զարգացման հասած ցեղերը, կը տեսնենք որ վերջիններիս մէջ ուղեղը աւելի է զարգացած: Նոյն իսկ նոյն ցեղի մէջ, ինչպէս ցոյց են տալիս զանկի պարունակութեան բաղմամբիւ չափումները, աւելի բարձր հոգեկան զարգացման համապատասխանում է աւելի բարձր զարգացած ուղեղ, ինչպէս և միւս կողմից ապշութիւնը և բթամտութիւնը հետեանք են փոքրագլխութեան և անդարգացած ու վնասուած ուղեղի: Արդ, այս բոլոր իրողութիւնները կարծես ապացուցանում են, թէ հոգին ուղեղն է:

Ուղեղի և հոգու նոյնութիւնը ցոյց են տալիս նաև հոգեբանական և ախտաբանական փորձերն ու դիտողութիւնները. ուղեղի ամեն մի վնասումը կամ խանգարումը իրրև հետեանք առաջ է բերում հոգեկան կեանքի խանգարում: Կենդանիների ուղեղի զանգուածը շերտ շերտ կտրելով, որոշ մասեր ոչնչացնում են. հետեանքը լինում է այն, որ միաժամանակ անհետանում են հոգեկան կեանքի որոշ մասեր, որոշ հոգեկան գործողութիւններ: Միևնոյն հետեանքն է ստացւում, երբ մարդու ուղեղը պատահաբար վիրաւորւում է. ոսկորի մի կտոր ցցւում է ուղեղի մէջ, հետեանքը լինում է ոչ միայն մտաւոր գործունէութեան խանգարում, այլ և ընաւորութեան կատարեալ փոփոխութիւն: Հիւանդը դառնում է կասկածոտ, ծածկամիտ, յամառ. ոսկորի կտորը հանելու պէս անհետանում է նաև հոգեկան խանգարումը: Նոյնպէս և զառամեալ հասակում տեղի է ունենում հոգեկան գործունէութեան նուազում. յաճախ դժուրութեան ընդունակութիւնը բոլորովին կորչում է: Անատոմիական հետազոտութիւնը ցոյց է տալիս, որ դրա պատճառն է ուղեղի այլասերումը և կծկուելը: Բնագիտական դպրոցի հոգեբանների համոզումն այսօր այն է, թէ ամեն մի հոգեկան հիւանդութիւն ուղեղի հիւանդութիւն է. միևնոյն է, անատո-

միական հետադոտութեամբ կարող է այդ ապացուցուել, թէ ոչ: Ուրեմն, ուղեղն է հոգին:

Այս միեւնոյն եղբակացութեանն են բերում մեզ նաև տիեզե-
րարանական դիտողութիւնները, տիեզերքի կեանքի զարգացման
պատմութիւնը: Կար ժամանակ, ասում է նոր տիեզերաբանու-
թիւնը, երբ երկրիս վրայ ոչ մի օրգանական կեանք չկար, ապա
ուրեմն նաև ոչ մի հոգեկան կեանք: չկային այսպէս կոչուած
գիտակցութեան երևոյթներ. այո, կար ժամանակ, երբ նոյն
խիւ երկիրը գոյութիւն չունէր: Ինչ որ մենք այժմ մեր մոլո-
րակային համակարգութիւնն ենք անուանում, հեռաւոր սկզբ-
նական ժամանակներում ունէր մի վիթխարի զաղային կամ մի-
գային զանգուածի կերպարանք: Մինչ այս զանգուածը դառ-
նում էր իր առանցքի վրայ, հասարակածը հետզհետէ ուռչում
էր և հասաւ այն աստիճանի, որ կտրուեց կենդրոնական մարմ-
նից և իբրև հսկայական օղակ ազատ լողում էր տարածութեան
մէջ. այս օղակը աւելի ևս լայնանալով, կտրտուեց և դարձաւ
անկախ մարմինների մի խումբ. այս պրոցեսսը կրկնուեցաւ
թերևս շատ անգամ, և առաջ եկան կենդրոնական մարմնի՝ ա-
րեգակի շուրջը թաւալուող մոլորակներ, որոնցից մէկն է մեր
երկիրը: Սկզբում լինելով տիեզերական նիւթի մի հրահեղով
կաթիլ, նա հետզհետէ այնքան սառեց, որ նրա վրայ պինդ կե-
ղև կազմուեց, և մթնոլորտի ջրային շոգիները խտացան, ջուր
դարձան և թափուեցին երկրի մակերևոյթի վրայ: Այժմ միայն
կարող էր երկրի վրայ օրգանական մարմին գոյանալ. ինչ ե-
ղանակով, չգիտենք: Սկզբում նա առաջ եկաւ իր ամենատար-
բական կերպարանքով, իբրև պրոտոպլազմա. այս մարմնիկնե-
րը հետզհետէ ստացան ներքին կազմութիւն, առաջ եկան բը-
ջիջներ, միջուկով ու պատեանով, որոնք ընդունակ դարձան
անջատմամբ բազմանալու և բարդ համակարգութիւն կազմելու:
Մարմնի մասերը գնալով տարբերուեցան, տարբեր գործարան-
ներ դարձան, առաջ եկան բազմազան կենդանական էակներ.
բազմակերպ կենդանական թագաւորութեան մի ճիւղից վեր-
ջապէս զարգացման շնորհիւ առաջ եկաւ մարդը, ձեռք բերեց
նախ դանդաղ, ապա աւելի արագ աճող մտաւոր կարողութիւն
և զգաց, որ ինքը գերազանց է կենդանական աշխարհի սիւս
անդամներից. այնպէս որ, երբ նա սկսեց անդրադառնալ իր
ծագման վրայ, նրան անհաւատալի թուաց, թէ ինքը որևէ
ազգակցութիւն ունի ստորին կենդանական աշխարհի հետ և
իրան մի աւելի ազնիւ ծագում վերագրեց: Սակայն ընական
գիտութիւնները խանգարեցին այս երազը. նրանք ցոյց տուին,

որ մարդը ոչ իբրև դիւցազն, կատարեալ կերպարանքով մտել է կազմ ու պատրաստ և իրեն սպասող ստեղծագործութեան մէջ, այլ իբրև մի խղճուկ հողածին, իր նմանների հետ տառապանքներով գոյութեան կռիւ է մղել և աստիճանաբար բարձրացել, այսօրուայ վիճակին է հասել: Անթիւ ու անհամար սիրուններ, որոնց մասին ոչ մի պատմութիւն չի պատմում, անհետ կորել են, մինչև որ վերջապէս նրա ամբողջ կազմուածքը, առանձնապէս ուղեղը, այնքան են զարգացել, որ նա կարողացել է հոգեկան-պատմական կեանքով ապրել:

Այս է հոգու անցեալը երկրիս վրայ: Իսկ ապագան:

Տիեզերական ֆիզիքան, այսպէս են ասում բնագէտները, ոչ մի կասկած չի թողնում այն մասին, որ կեանքը և նրա հետ հոգին, ինչպէս որ սկիզբ են ունեցել, այնպէս էլ վերջ պէտք է ունենան: Կըզայ ժամանակ, երբ այլ ևս երկնքում արև չի լինի: Նրա տաքութեան քանակն անսպառ չէ, որովհետև նա շարունակ դուրս է տալիս այդ, առանց համապատասխան փոխարինութեան, ուրեմն և պէտք է ուժասպառ լինի: Այս կէտին հասնելուց առաջ երկիրն արդէն սառած կը լինի: Նրա մակերևոյթի վրայ եղած ամեն տեսակ շարժման և կեանքի աղբիւրը արևի ջերմութիւնն է: Զերմութեան հոսանքի մի փոքր նուազումը բաւական է նախօրգանական կեանքը անհետացնելու, իսկ յետոյ ամբողջ երկրային մարմինը կենթարկուի անշարժ, սառուցեալ մահուան:

Այսպիսի նկարագիրը և բացատրութիւնները ճշդող տպաւորութիւն են գործում, ցոյց տալով, թէ որքան չնչին ու անշուն է կեանքը: Ինչպէս բորբոսած հացը ծածկւում է կենդանի մարմինների ամբողջ աշխարհով, այնպէս էլ երկիրն իր երկարատև զարգացման ընթացքում մի վայրկեան ծածկւում է կենդանի էակների ամբողջ աշխարհներով, որոնց մէջ է նաև, իբրև այս ստեղծագործութեան մի խաղ, մարդը: Կարճատև բողբոջումից յետոյ այս կենդանի աշխարհը վերստին կը մատնուի ունջութեան, որից գոյացել է. մի բան միայն կը մնայ, — յաւիտենական նիւթը և նրա շարժողութեան օրէնքները: Անսկիզբն անցեալի մէջ, երբ ոչ մի կեանք չկար և անվերջ ապագայի մէջ, երբ ոչ մի կեանք չի լինի, հանդէս է գալիս ներկայի և կեանքի մի ակնթարթը, մի վայրկեան, որ եթէ նոյն իսկ միլիոնաւոր տարիներ հաշուենք, դարձեալ չենք կարող ծայրը գտնել: Եւ այս մի ակնթարթում անհուն նիւթի մի չնչին մասը հանդէս է բերում Ֆոսֆորական պրոցեսի այն պարմանհարաշ երևոյթը, որ ինքնագիտակցութիւն կամ հոգե-

Վան կեանք ենք անուանում. մի կարճատև միջանկեալ խաղ, որ մեզ որքան էլ կարևոր երևայ, անսահման տիեզերքի համար պարզապէս մի աննշան պատահուճք է: Նիւթը և շարժումն են էականը, իսկ այն արտասովոր կերպարանքը, որ ստանում է շարժումը մի վայրկեան, տիեզերքի համար գրեթէ ոչինչ է. ճկարճատև խաղը միօրեայ թիթեռի, որ սաւառնում է յաւիտեանականութեան անվերջ ովկիանոսի վրայ:

Այս օրինակով է ներկայացնում հոգեկան կեանքը տիեզերքի մէջ նոր մատերիալիզմի հայրը՝ Լուդվիգ Բրիլաներ իր «Ոյժ և Նիւթ» գրքի մէջ ¹⁾:

ԴՐ. Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

(Գը շարունակուի)

¹⁾ Kraft und Stoff գրքի մէջ արծարծւում են որոշ կերպով այս զաղափարները. չկայ Աստուած և չկայ նպատակ բնութեան մէջ. նաև գոյութիւն չունի որևէ առանձին հոգեկան գոյացութիւն, անմահութեամբ և ազատութեամբ օժտուած: Պաուլսէն համարում է այս գիւրը փիլիսոփայական տեսակէտից անարժէք, նրա բացատրութեան եղանակը անյայտող և հեղինակին բնագանցական-վերացական մտածողութիւնների անընդունակ. խոստովանում է սակայն, որ այդ գիւրքը 1855-ից մինչև 1888 թիւը լոյս է տեսել 16 բրատարութեամբ գերմաներէն, նաև թարգմանուել է 13 օտար լեզուներով և լոյս է տեսել բազմաթիւ հրատարակութիւններով: Առաջին տարիներում նա անլի տարածւում էր կրթուած, եկեղեցուց ու դատնութիւնից սառած միջին հասարակութեան մէջ, իսկ այժմ տարածւում է հասարակութեան ստորին խւանքի մէջ, դարձել է սոցիալ-դեմոկրատական շրջիկ քարոզիչների ձեռնարկ: Նրա արժանիքներն այն են, որ տալիս է բազմաթիւ բնագիտական և բնապտմական տեղեկութիւններ հանրամատչելի կերպով, արհամարհում է եկեղեցին, նրա դատնութիւնը և աստուածաբանութիւնը: Առաջինի համար ընթերցողը շնորհակալ է, իսկ վերջին կէտի շնորհիւ հեղինակը վաստակում է վստահութիւն և համակրանք. նա հանդիսանում է իբրև ազնիւ մարդկանց համար մարտնչող ընդդէմ աստութեան, յիմարացման, անազատութեան և անիրաւութեան:

Այս կարգին է դասում Պաուլսէն նաև Հեկկլի յայտնի գրութեքը, Die Weltträtsel (4 Aufl. 1900), որ բիշ շարաթիւերի մէջ սպառուել է 10,000 օրինակ. գրքի նպատակն է բնութեան ընթացքի մէջ հոգեկանի արժէքը նուազեցնել, համարեա վերացնել: Գրօնը և փիլիսոփայութիւնը համարւում են խաւարի և սքանութեան ոյժ, որովհետև նրանք հոգեկանը էական են համարում իրականութեան մէջ և հոգին իրերի միջնակէտ և նպատակ են դարձնում: Այս վերջին աշխարհայեալեքը Հեկկլն անուանում է անթրոպիզմ (Antropismus):